

FORMA CONVENTUS TARRACONENSIS I: BAETULO-BLANDA. LA PRIMERA CARTA ARQUEOLÒGICA DE LA PENÍNSULA IBÈRICA

MARTA PREVOSTI
Institut Català d'Arqueologia Clàssica

RESUM

Josep de Calasanç Serra i Ràfols va dedicar una part molt important de la seva vida professional a la topografia arqueològica, als arxius del Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans i a fer el seguiment de la descoberta i l'evolució dels jaciments arqueològics del país. En consonància amb aquesta labor, el 1928 va publicar la primera carta arqueològica de la península Ibèrica, una de les primeres corresponents al programa *Forma Orbis Romani*, de la Unió Acadèmica Internacional. Després de la Guerra Civil, proposem que fou el principal redactor de la *Carta Arqueològica de España. Barcelona*, que representa la tercera carta arqueològica publicada a la península Ibèrica.

PARAULES CLAU

Josep de Calasanç Serra i Ràfols, carta arqueològica, Servei d'Investigacions Arqueològiques, *Forma Orbis Romani*, topografia arqueològica.

***Forma Conventus Tarraconensis I: Baetulo-Blanda.* The first archaeological map of the Iberian Peninsula**

ABSTRACT

Josep de Calasanç Serra i Ràfols dedicated a large part of his professional life to archaeological topography at the archives of the Archaeological Research Unit of the Institute for Catalan Studies and to monitoring the discovery and development of archaeological sites in Catalonia. In line with this work, in 1928 he was the author of the first archaeological map published on the Iberian Peninsula, one of the first corresponding to the *Forma Orbis Romani* programme of the International Academic Union. After the Spanish Civil War, we suggest that he was the main author behind the *Carta Arqueològica de España*.

Barcelona (Archaeological Map of Spain. Barcelona), the third archaeological chart published on the Iberian Peninsula.

KEYWORDS

Josep de Calasanç Serra i Ràfols, archaeological chart, Archaeological Research Unit, Forma Orbis Romani, archaeological topography.

LA PRIMERA CARTA ARQUEOLÒGICA DE L'ESTAT

Josep de Calasanç Serra i Ràfols va ser un dels primers professionals de l'arqueologia científica del país especialitzat en la topografia arqueològica. Es pot considerar pioner en l'estudi de molts jaciments arqueològics de primer ordre. Va col·laborar amb Pere Bosch i Gimpera en l'organització de l'arqueologia de camp de la Catalunya dels anys vint i trenta del segle xx, en la creació del Servei d'Investigacions Arqueològiques (SIA) de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC),¹ en la creació de la xarxa d'arqueòlegs locals i en la creació del Museu d'Arqueologia,² del qual va ser conservador des de 1934; i després de la desfeta de 1939 va emprendre la tasca tenaç de recuperar la xarxa d'estudiosos locals, com a coordinador de la Comisaría Provincial de Excavaciones Arqueológicas.³ Més enllà de totes aquestes empreses, de no poca importància, voldria destacar i centrar-me en el fet que Serra i Ràfols va ser pioner a l'Estat espanyol en la redacció de les cartes arqueològiques. El reconeixement d'aquest fet és un deute que té el país amb ell, i que calia reparar des de fa molts anys.⁴

1. El SIA va ser creat el 1915 i Pere Bosch Gimpera en fou el director fins el 1939. Vegeu: BOSCH GIMPERA i SERRA-RÀFOLS (1928), p. 6-7; RIPOLL (1977), p. 9-14; DUPRÉE i RAFEL (1989), p. 109, 112, 114, 117; GRACIA (2002); BALCELLS i PUJOL (2002), p. 124-125.

2. BOSCH GIMPERA i SERRA-RÀFOLS (1928), p. 6-7; RIPOLL (1977); GRACIA (2002-2003), p. 304-305; GRACIA (2012).

3. TARRADELL (1979) explica que la labor principal de Serra i Ràfols, de 1940 a 1970, va ser la «d'orientar i ajudar els qui treballaven en prospeccions i excavacions arqueològiques a les comarques, marginats del món científic oficial». Vegeu també SERRA-RÀFOLS (1954), on es fa palesa la seva preocupació pel món local de l'arqueologia. SERRA-RÀFOLS (1961) també es va preocupar per les troballes subaquàtiques i preveia ja el 1958 l'elaboració d'una carta arqueològica subaquàtica.

4. Segurament va contribuir a crear en mi aquest sentiment l'opinió de Miquel Tarradell i Mateu, que mantenia que J. de C. Serra i Ràfols, després de la Guerra Civil, va sofrir la depuració i l'arraconament, i qualificava la seva estada a Extremadura de desterrament polític.

Serra i Ràfols, dins de l'activitat del Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans dels anys vint i trenta, va ser la persona encarregada de catalogar i fer l'arxiu dels jaciments arqueològics de Catalunya. Per dur a terme aquesta tasca va haver d'acomplir una intensa activitat de camp i mantenir una relació constant amb els estudiosos locals, que eren els qui descobrien i feien el seguiment directe dels jaciments. En aquesta direcció va col·laborar en l'esforç per crear una xarxa d'estudiosos locals, ben connectats i coordinats pels professionals de l'Institut. A partir d'ella, va dur a terme nombroses intervencions d'una importància de primer ordre, però molt especialment es va dedicar a fer la labor de control i documentació del patrimoni arqueològic, que és la base fonamental que ha de tenir qualsevol servei d'arqueologia d'un país per poder-ne fer la gestió. Dins d'aquest projecte, la feina es va fer amb un alt nivell científic i amb la metodologia desenvolupada dins dels corrents positivistes de començaments de segle xx. A l'Europa d'aquella època es van definir metodològicament les cartes arqueològiques i es van voler unificar formalment dins de programes internacionals. En conseqüència, la Secció Històrico-Arqueològica (SHA) de l'IEC va programar i el 1928 va publicar el primer volum de la carta arqueològica de Catalunya: la *Forma Conventus Tarraconensis I: Baetulo-Blanda*, de J. de C. Serra i Ràfols.

Com diu l'autor en la introducció del llibre, el treball s'inscriu dins del programa *Forma Orbis Romani* (FOR), dissenyat per la Unió Acadèmica Internacional (UAI),⁵ el 1919, com una gran obra de col·laboració entre països, destinada a aixecar la Carta Arqueològica del món romà, el gran mapa del món romà. L'IEC, com a membre de la UAI, es va adherir tot seguit a la tasca d'elaboració de la FOR a Catalunya, concretament del *Conventus Tarraconensis*. Per tant, l'obra de Serra i Ràfols es va redactar dins del màxim nivell científic del seu moment i amb vocació internacional. No va resultar una obra de visió local, sinó que es va fer com un recull, una documentació i una situació cartogràfica dels jaciments amb la finalitat no solament de constituir la base per a la gestió del patrimoni, sinó també la base per fer el mapa del món romà i per a la recerca científica. Va néixer, doncs, amb una gran volada.

5. La Unió Acadèmica Internacional és una federació d'acadèmies o entitats similars, d'àmbit nacional, amb voluntat de cooperar de forma internacional en l'àmbit de la filologia, l'arqueologia, la història, la moral i les ciències polítiques. Entre els seus projectes figura, a més de la *Forma Orbis Romani*, el *Corpus Vasorum Antiquorum*.

La *Forma Conventus Tarraconensis I: Baetulo-Blanda* es va escriure amb tot el rigor que requeria el projecte FOR. Es tracta d'un llibre, de 74 pàgines i un mapa, que recull la informació arqueològica de la comarca del Maresme i una part del Barcelonès, des de Blanes fins a Badalona. Després d'una breu introducció sobre la geografia de la comarca, l'època preromana i els textos antics, s'hi fa una descripció arqueològica dels jaciments i les troballes classificats segons una taula tipològica, presentada amb signes convencionals, que són els que també apareixen en el mapa. Cada jaciment es presenta amb el signe convencional i el nom, seguit d'una explicació que inclou la situació, la història del jaciment, la descripció, la interpretació i la bibliografia exhaustiva. Fotos i plantes o croquis acompanyen sovint l'estudi de cada jaciment. El valor de l'obra rau en la introducció de la sistemàtica en cartografiar els jaciments i en la recollida i la descripció de la documentació corresponent. Però també s'ha de valorar que va ser la primera de l'Estat espanyol i una de les primeres d'Europa.

Només els italians, pels mateixos anys, començaven a editar els primers volums de la FOR. França ho faria a partir de 1931.⁶ A. Blanchet (1943), que va ser l'encarregat d'organitzar i tirar endavant la FOR a França, sota el projecte *Carte Archéologique de la Gaule*, amb base cartogràfica 1:200.000, indica que les primeres cartes publicades van ser un assaig,⁷ amb mapes encara força defectuosos, com és ben habitual a l'inici de qualsevol metodologia científica.

El mateix Serra i Ràfols va fer amb posterioritat la crítica a la seva publicació:

El molt defectuós de les il·lustracions i el discrepar bastant en la seva disposició i presentació material dels mateixos treballs que es fan en altres llocs especialment a Itàlia i França va fer pensar en la conveniència de reeditar-lo. [...] Aquesta diferència neix especialment del fet d'haver estat editat amb anterioritat als treballs fets pels francesos i sense haver pogut veure els dels italians.⁸

El problema més greu d'aquesta primera publicació penso que rau en la cartografia, que té una base 1:50.000, però reproduceix de forma excessivament esquemàtica, de forma que la situació dels jaciments resulta bastant imprecisa.

6. COUSSIN, GÉRIN-RICARD, BLANCHET (1931).

7. «[...] d'autant plus que les petites cartes, dont ils sont pourvus, sont généralement assez incomplètes et illisibles» (BLANCHET, 1945, p. 575).

8. Fons Josep de C. Serra i Ràfols de l'IEC, Arxivador 6/2, 6.2.2. Informes UAI.

Cal suposar que aquest problema s'hauria anat superant amb l'edició de més volums.

Sabem que, quan el 1936 va esclatar la Guerra Civil, Serra i Ràfols estava preparant l'edició del segon full de la *Forma Conventus Tarraconensis*, referent a *Blanda-Gerunda*,⁹ i ja el tenia molt avançat.¹⁰ Però els esdeveniments ja no en van permetre la conclusió, i la següent carta arqueològica que va escriure aquest autor va ser la col·laboració més important en el volum signat per Almagro, Serra Ràfols i Colominas (1945). Aquesta carta arqueològica era el segon volum d'un projecte iniciat el 1941 amb la publicació de la carta arqueològica de la província de Sòria (Taracena, 1941).

ANTECEDENTS

Analitzem dins de quina línia es va programar la *Carta Arqueològica de España*. Tot seguint una llarga tradició humanística que remunta al segle XVI, hi ha hagut successius intents de recopilar el coneixement sobre les restes d'època antiga, a tots els països europeus. En aquest sentit, en serien exemples l'obra *Antigüedades célticas de la isla de Menorca desde los tiempos más remotos hasta el siglo IV de la Era Cristiana*, de Juan Ramis y Ramis (1818); el *Resumen histórico-crítico de la ciudad de Tarragona desde su fundación hasta la época romana*, de B. Hernández Sanahuja (1855); els *Estudios histórico-arqueológicos sobre Iluro, antigua ciudad de la España Tarraconense*, de J. M. Pellicer (1887); i la *Badalona. Monografía históric-arqueológica*, de Mn. Gaietà Soler (1890). Per a Espanya, esmentem *Las Antigüedades de las ciudades de España*, que va publicar Ambrosio de Morales el 1575, i l'obra de Juan Agustín Ceán Bermúdez *Sumario de las Antigüedades Romanas que hay en España* (1832). Ja en el segle XX, M. Gómez Moreno va emprendre l'obra del *Catálogo Monumental de España*, dividit per províncies, en la qual es recollien tots els monuments i també les restes arqueològiques, i que tenia com un dels seus objectius fonamentals la salvaguarda del patrimoni monumental espanyol. Des de temps ben reculats, doncs, ja trobem

9. BALCELLS (2002), p. 270.

10. Fons Josep de C. Serra i Ràfols de l'IEC, arxivador 6/2, 6.2.1, Carpeta *Forma II. Blanda-Gerunda*, sense data, per bé que ha de ser posterior a 1930, probablement d'entre 1932 i 1936.

la voluntat de catalogació sistemàtica de cara no sols a la investigació, sinó també a la protecció del patrimoni.

A França, A. Blanchet (1943) fa referència als precedents més directes de les cartes arqueològiques en obres de repertoris arqueològics sobre Caen, d'Arcisse de Caumont (1830-1831, 1833, 1838); sobre la Valclusa, de Camille Moirenc (1860); o sobre l'Avairon, d'Adolphe Boisse (1873). Calazis de Fondouce (1879) ja considera que hom reconeix la utilitat de les cartes arqueològiques des de fa molt temps i en cita edicions que recorren principalment tota la segona meitat del segle. Entre els exemples que esmenta de països europeus no francesos –Suècia, Bèlgica, Suïssa, Finlàndia i Bulgària– destaca també la Carta Arqueològica de l'illa de Menorca. Sens dubte ha de fer referència a l'obra de Juan Ramis y Ramis (1818), que inclou un inventari que relaciona tots els talaiots que coneix de l'illa, inventariats per municipis.¹¹ Aquesta obra, que és pionera per al seu temps, sol ser oblidada sistemàticament per la bibliografia espanyola, quan es descriuen els precedents a les cartes arqueològiques.

Ara bé, amb l'inici del segle xx, els corrents positivistes que van convertir l'arqueologia en una disciplina científica van produir una renovació metodològica important. El concepte de com havia de ser una carta arqueològica es va concretar i sistematitzar en un mapa amb la situació dels jaciments i les troballes arqueològiques, acompanyat d'un llibre que ha d'incloure les fitxes dels jaciments i les troballes, classificats per cronologia i tipologia, on les dades s'han de donar de forma ordenada, sistemàtica i objectiva, incloent les dades de la situació al mapa i la bibliografia exhaustiva. Mes enllà d'aquests conceptes d'ordre científic, es va produir, com ja he dit, un gran intent d'unificació metodològica, el 1919, protagonitzat per la UAI, en formular el projecte *Forma Orbis Romani*, encaminat a l'edició de les cartes de tot l'imperi seguint un mateix patró, amb el qual s'aconseguiria tenir el gran mapa del món romà. Com hem vist, l'IEC es va sumar a aquest projecte immediatament.

Posteriorment, el 1928, es va iniciar el projecte de la *Tabula Imperii Romani* (TIR), concebut pel geògraf anglès O. G. S. Crawford i impulsat per una Comissió per a la preparació del mapa de l'Imperi romà, sorgida del XII Congrés Internacional de Geografia.¹² Aquest segon projecte no estava enfocat a l'elaboració de les cartes arqueològiques de les diferents regions o fins comarques de

11. Vegeu també MASCARÓ PASARIUS (1966).

12. El XII Congrés Internacional de Geografia es va celebrar a Cambridge el 1928.

l'Imperi romà, sinó a fer-ne el mapa, sobre una base cartogràfica 1:1.000.000. L'Associació Internacional d'Arqueologia Clàssica (AIAC), creada el 1945, va assumir el projecte TIR¹³ el 1957, en col·laboració amb la UAI.

El primer projecte, doncs, tenia una orientació més arqueològica, mentre que el segon sorgia de la geografia. Amb tot, l'un i l'altre se sobreposaven parcialment en els seus objectius i actualment es consideren complementaris. Això no obstant, la FOR és un projecte molt més ambiciós, que treballa amb mapes més detallats, des de 1:200.000 fins a 1:25.000.

Així doncs, la primera meitat del segle xx és la gran època de les cartes arqueològiques. A Espanya, seguint el tradicional emmirallament en França, se'n va prendre directament la denominació, tot fent una mala traducció de *carte archéologique* per *carta arqueològica*, que també ha acabat contaminant la llengua catalana, ja que el mot «carta» solament s'usa en el sentit de «mapa» amb les cartes nàutiques. La paraula correcta hauria estat «mapa arqueològic».

En els anys trenta del segle xx, Espanya dedicava alguna suma de diners dels Pressupostos Generals de l'Estat a l'elaboració de dos projectes internacionals,¹⁴ el *Corpus Vasorum Antiquorum* i la *Tabula Imperii Romani* (Olmos *et al.*, 1993). Espanya va seguir amb entusiasme el projecte TIR, des de l'Instituto Geográfico Nacional i la Real Sociedad Geográfica, i es van arribar a preparar dos fulls dels sis quadrants en què havia quedat dividit el país, tot i que en forma d'esborrany, que no es van publicar.¹⁵ I com s'ha dit més amunt, per la seva banda, l'IEC seguia principalment el projecte FOR.

L'INICI DE LA DICTADURA

Però, després de la Guerra Civil, el tancament de fronteres per part del nou règim i l'impuls d'un pensament nacionalista espanyol de curta volada van limitar els projectes científics a aquells que tenien només un abast penin-

13. L'Associació també dona suport al *Corpus Signorum Imperii Romani* i al *Supplementum Epigraphicum Graecum*.

14. PLÁCIDO *et al.* (1993), n. 33.

15. Fins el 1986 no es va tornar a emprendre el projecte, amb la constitució del Comitè Espanyol de la TIR. D'aleshores ençà, s'han publicat tots els fulls corresponents a les províncies d'*Hispaniae*.

sular. Significativament, el *Corpus Vasorum* es va nacionalitzar en *Hispanorum*. Ricardo Olmos estudia els fons epistolars de l'arxiu del CSIC d'aquests anys i descriu el clima de lluita pel poder i per accedir als diners que es dedicaven a aquests projectes,¹⁶ que es centralitzaven en el CSIC. Des de Barcelona, Martín Almagro Basch, que havia estat nomenat director del Museu d'Arqueologia de Barcelona el 10 de març de 1939, intentava que el fessin col·laborador del CSIC i participés dels projectes. Oferia de fer una *Forma Orbis*, un Catàleg Monumental de Barcelona, un volum del *Corpus Vasorum Antiquorum* d'Empúries o un Itinerari Romà. Olmos escriu textualment: «[...] Martín Almagro, en una situació plena de tensions en Barcelona, con un equipo de arqueólogos catalanes formado por J. Serra Rafols y J. Colominas».¹⁷

El 1939, Blas Taracena va ser nomenat director del Museo Arqueológico Nacional de Madrid, així com membre de l'Instituto Diego Velázquez del CSIC.¹⁸ També li va ser encomanada la responsabilitat de dos projectes: «el *Corpus Vasorum*, nacionalizado y convertido en *Hispanorum* –Azaila y Liria– y las Cartas Arqueológicas».¹⁹ Taracena va iniciar el projecte de la *Carta Arqueológica de España*, centralitzat des del CSIC,²⁰ i amb l'objectiu d'anar elaborant per províncies el mapa del món romà hispànic, amb l'ajut de l'Instituto Geográfico Nacional, acompanyat dels fascicles amb la documentació detallada de cada jaciment. El seu objectiu era fer un repertori descriptiu i bibliogràfic i un catàleg de classificació segura de les ruïnes i les troballes que servís d'eina de treball per a la investigació arqueològica.²¹ La voluntat de tirar endavant una carta arqueològica nacional, lluny dels projectes internacionals, arribà a l'extrem que Taracena ni tan sols s'havia preocupat de conèixer-los bé, com demostra el fet que confonia la *Tabula Imperii Romani* amb la *Forma Orbis Romani*, com es

16. OLMOS (1993) indica que eren 14.000 ptes. anuals, xifra considerable per a l'època.

17. OLMOS (1993), p. 48. El nom de J. de C. Serra i Rafols s'escriu sistemàticament de forma incorrecta en aquest treball.

18. L'Institut Diego Velázquez va ser convertit posteriorment en l'Institut d'Arqueologia Rodrigo Caro, del CSIC.

19. OLMOS (1993), p. 48.

20. OLMOS (1993).

21. CONTRERAS (1941), p. 5. OLMOS (1993), p. 51. ALMAGRO (1980) escriu: «En cada Carta se debía reseñar por orden alfabético los municipios y dentro de los mismos, por orden cronológico, los yacimientos y hallazgos arqueológicos, industriales o artísticos que en ellos eran conocidos desde el Paleolítico Superior hasta el final de la época hispano-visigoda».

desprèn d'una carta que va dirigir a Pere Bosch i Gimpera el 1949.²² El 1941, ell mateix en publicava el primer volum, sobre la província de Sòria, que seria de fet la segona carta arqueològica publicada a l'Estat.²³ Almagro rebé finalment l'encàrrec de fer el fascicle de Barcelona i el mapa de Catalunya.

Ara bé, resulta molt alligador de com funcionava l'arqueologia d'aquella època seguir, com ha fet Olmos a partir dels arxius del CSIC, l'evolució del projecte de la *Carta Arqueológica de España*. Va ser impossible aglutinar esforços i, especialment, aconseguir que els professionals es prenguessin la feina com una obligació. Taracena va topiar amb els arqueòlegs que treballaven en els diferents museus i universitats d'Espanya; tot i haver acceptat el compromís de fer la feina i també els diners, no hi va haver manera que se'n fessin veritablement responsables, car treballaven amb excessiva lentitud i amb poc rigor, i no van arribar mai a acabar la tasca que els havia estat encomanada.

Tot plegat va quedar en un projecte ambiciós, del qual solament es van editar tres volums: el referent a la província de Sòria, que va escriure el mateix Taracena; el de Barcelona,²⁴ que van signar Almagro, Serra i Ràfols i Colominas; i el de Salamanca,²⁵ que va escriure Joan Maluquer de Motes.

LA CARTA ARQUEOLÒGICA DE LA PROVÍNCIA DE BARCELONA

El fascicle dedicat a la província de Barcelona,²⁶ que tant va reivindicar Almagro, va tirar endavant per la voluntat d'aquest investigador. Ara bé, quina part en va redactar ell, quina part Colominas i quina part Serra i Ràfols? Aquest és un interrogant que caldria esbrinar a fons, perquè sospitem que Almagro Basch hi va col·laborar ben poc. És prou sabut que fer treballar els seus subordinats al Museu de Barcelona i signar-ne ell els resultats era habitual en ell.²⁷

22. PLÁCIDO *et al.* (1993), p. 61.

23. La primera és la de SERRA I RÀFOLS (1928).

24. ALMAGRO *et al.* (1945).

25. MALUQUER DE MOTES (1956).

26. El llibre va ser ressenyat de forma elogiosa per Robert ÉTIENNE (1954).

27. Pere de Palol Salellas, Miquel Tarradell i Mateu i altres persones em van explicar repetidament com Martín Almagro Basch feia escriure als seus alumnes articles i llibres sencers que després signava ell. Així ho afirmen també Eva SERRA I PUIG i Blanca SERRA I PUIG (en premsa), i fins transcriuen uns fragments d'una carta de Serra i Ràfols a Joaquín Maria de Navascués on el

D'altra banda, la persona que des d'abans de la Guerra Civil s'havia dedicat al control i la documentació dels jaciments arqueològics del territori català havia estat Serra i Ràfols. Ell, dins del Servei d'Investigacions Arqueològiques de la Secció Històrico-Arqueològica de l'IEC, va ser la persona encarregada de la documentació, com es comprova en la reglamentació de 1936 de la Secció d'Excavacions del Servei del Patrimoni Històric, Artístic i Científic de la SHA de l'IEC.²⁸ «Cap de la Secció: Pere Bosch Gimpera. Cap d'Excavacions: Josep Colominas Roca. Secretari encarregat dels arxius i de l'inventari de la riquesa arqueològica: Josep de C. Serra Ràfols». Ell era també la persona que assistia a les reunions de la UAI, tant abans com després de la Guerra Civil.

Després de la caiguda de Barcelona el 26 de gener de 1939, el 19 de març de 1939 Martín Almagro Basch, arqueòleg, *alférez* provisional, falangista i protegit del ministre d'Educació José Ibáñez Martín, va ser nomenat director del Museu d'Arqueologia de Barcelona²⁹ en substitució de Pere Bosch i Gimpera, que havia marxat a l'exili. Alguns membres del personal del Servei d'Investigacions Arqueològiques³⁰ es van reincorporar immediatament³¹ i aviat van ser

primer ho explica amb algun detall. Francisco GRACIA (2012, p. 365-378) es pregunta per què els arqueòlegs que van treballar sota la seva direcció, i que també l'havien tingut com a professor a les aules, no se'n reconeixien deiebles, eludien anomenar-lo en actes de reconeixement públic i el silenciaven quan s'explicava la labor arqueològica realitzada en la seva època. Penso que la consciència que molta obra publicada al seu nom en realitat no ho era els podia fer mantenir aquesta actitud.

28. Fons Històric de l'IEC, ECSG- Anuaris 1914-1937, Anuaris 1/134.

29. GRACIA (2002-2003).

30. Francisco GRACIA (2002-2003, p. 304-306) detalla com va evolucionar el Servei d'Investigacions Arqueològiques fins el 1939, en què el règim franquista va assimilar aquesta institució i el Museu d'Arqueologia, aquest darrer convertit en Museu Arqueològic de Barcelona, sempre dins de la Diputació de Barcelona.

31. GRÀCIA (2002-2003; 2012, p. 94-95) explica que Serra i Ràfols va sofrir la depuració immediatament. Va fer la primera declaració jurada el 31 de gener de 1939, ampliada el 19 de febrer. Francisco GRACIA (2002-2003, p. 308; 2012, p. 96) explica com Martín Almagro, després de prendre possessió del càrrec de director, va demanar els expedients de J. Colominas i de J. de C. Serra Ràfols, i aviat va fer una carta exculpatòria per a Colominas, mentre que no va tenir cap gest a favor de Serra Ràfols. Aquest autor (GRACIA, 2012, p. 98) creu que el desembre de 1939 el jutge va proposar l'admissió sense sanció de tot el personal del museu i la causa es va arxivar. En canvi, SERRA i SERRA (en premsa) i Eva SERRA (en premsa) expliquen una versió ben diferent dels fets: el desembre de 1939 Serra i Ràfols va ser depurat i a partir d'aquí la vida va ser molt difícil per a ell.

ratificats en els seus càrrecs. Ara bé, Serra i Ràfols, que el 1936 havia estat nomenat conservador-administrador del Museu d'Arqueologia, va ser depurat el 22 de desembre de 1939 (Serra i Serra, en premsa) i va passar dos anys sense feina.³² Els documents revisats fins ara no deixen clar quan Serra i Ràfols es va reincorporar a l'arqueologia, però segons la família això devia ser cap al 1941. La primera oferta que va rebre va venir de la mà de Julio Martínez Santa-Olalla, per fer excavacions a Extremadura.³³ El 1943, sabem que Serra i Ràfols estava excavant a Extremadura i també col·laborava amb Almagro al Museu d'Arqueologia, com veurem més avall.³⁴

Com a Comisario General de Excavaciones Arqueológicas d'Espanya, el vuit de gener de 1946 Martínez Santa-Olalla va nomenar també Serra i Ràfols director de les Excavacions de la Comisaría Provincial de Excavaciones Arqueológicas, sota la figura d'Epifani de Fortuny, baró d'Esponellà, que fou el comissari provincial.³⁵ Per tant, li van encomanar de seguir la labor d'inventari, d'arxiu i de control dels jaciments. En el Fons documental Josep de C. Serra i Ràfols, que es conserva a l'IEC, hi ha la prova documental que aquesta va ser la tasca bàsica de la seva vida professional. L'arxiu conté infinitat de fitxes sobre

32. SERRA i SERRA (en premsa). Durant aquests dos anys, va haver de buscar feina editorial per poder subsistir. Eva SERRA (en premsa) explica que Serra i Ràfols no es va exiliar perquè el 1939 tenia la mare, de més de vuitanta anys, que depenia d'ell.

33. Les excavacions a Extremadura es feien en campanyes majorment d'estiu, per tant no representava la permanència de Serra i Ràfols durant tot l'any a Mèrida. SERRA i SERRA (en premsa) expliquen que Serra-Ràfols devia la reincorporació professional a l'arqueologia a Martínez Santa-Olalla, a través de les excavacions de Mèrida. Però la data no està prou clara. Aquestes excavacions, especialment les de la vil·la de la Dehesa de la Cocola, van ser de gran importància i conegudes internacionalment (SERRA-RÀFOLS, 1952), si bé amb una certa manca de rigor estratigràfic. La publicació va ser ressenyada per *sir* I. A. RICHMOND (1954).

34. SERRA (en premsa) explica com després de la depuració soferta per Serra i Ràfols el 1939, passats dos anys sense feina, va tornar a treballar al Museu d'Arqueologia de Barcelona com a conservador, per bé que va perdre la seva antiguitat i li pagaven per serveis, sense obtenir-hi un lloc fix. En aquest sentit, amb l'arribada de Josep Tarradellas a la presidència del Govern de Catalunya, la vídua de Serra, Isabel Puig, va veure com li augmentaven la pensió, sense ni haver-ho demanat, simplement perquè es va reconèixer l'antiguitat laboral del seu espòs, de la qual havia estat privat sota el règim franquista. Serra i Ràfols tampoc va poder tornar a ingressar a la Universitat de Barcelona, on havia donat classes des de l'11 d'octubre de 1935.

35. GRACIA (2012) i especialment SERRA i SERRA (en premsa) expliquen que el nomenament de Serra i Ràfols va provocar el descontentament d'Almagro, que pretenia acumular també aquest càrrec i que va posar molts problemes al bon desenvolupament de la feina de la Comisaría.

jaciments i nombroses notes, fotografies, dibuixos i documentació sobre la majoria de jaciments de Catalunya que aquest investigador recollia per anar elaborant els arxius, els inventaris i les cartes arqueològiques per a la catalogació i la gestió del patrimoni arqueològic. Aquesta va ser la seva gran tasca professional.

Serra i Ràfols era, doncs, qui tenia la informació de primera mà, qui visitava els jaciments, qui estava en contacte amb els estudiosos locals i qui gestionava els arxius. Ja havia publicat la part corresponent al Maresme dins del projecte *Forma Orbis Romani*. En opinió d'Artur Cebrià, la Carta Arqueològica de Barcelona estava pràcticament feta als arxius de la SHA de l'IEC. A partir d'aquests documents, doncs, només va caldre elaborar les anomenades *papeletas*, que eren les fitxes dels jaciments de la carta arqueològica del projecte de Madrid.

A més, a les cartes de l'arxiu del CSIC estudiades per Olmos es comprova com, a partir d'un cert moment, l'interlocutor amb Taracena sobre el tema de la carta arqueològica de Barcelona deixa de ser Martín Almagro i passa a ser Serra i Ràfols.³⁶ És ell qui actuava com a responsable i qui sembla que feia la feina. Més enllà d'això hi ha detalls molt reveladors, com el fet que els noms siguin escrits sistemàticament en català a tots els jaciments, fins i tot als paleolítics. En l'*Advertencia* de l'obra es diu que els tres autors es reparteixen la feina, tot atribuint-se els jaciments del Paleolític, el Mesolític i la primera edat del ferro a Martín Almagro; els del Neolític, l'Eneolític, l'edat del bronze i la cultura ibèrica –excepte els de la costa de Llevant–, a Josep Colominas; i els d'època ibèrica de la costa de Llevant i els d'època romana a Josep de C. Serra i Ràfols, qui també redacta les introduccions geogràfica i arqueològica.³⁷ Per exemple, a Capellades, a més de l'«Abric Romani», es descriuen coves com la «Bauma del Pau Anton», la «Cova dels Degotalls», la «Cova d'en Sellarés», la «Bauma d'en Forcada» o a Carme, Igualada,³⁸ el «Balç de les Roquetes o dels ossos». No crec pas que Almagro hagués transcrit literalment, sense castellanitzar-lo, cap d'aquests noms.

Serra i Ràfols, en la carta a Taracena, de 15 d'abril de 1943, s'excusa de no tenir encara el manuscrit a punt per publicar, i al·lega que Agustí Duran i Sampere està fent la part de la carta referent a la ciutat de Barcelona, ja que ell ho coneix millor que ningú i treballa molt bé, tot i que amb gran lentitud.³⁹ No s'entén, doncs, que

36. OLMOS (1993), p. 51-52.

37. ALMAGRO *et al.* (1945), p. 1.

38. ALMAGRO *et al.* (1945), p. 100.

39. OLMOS (1993), p. 51.

no aparegués com a autor, si realment va acabar sent així. Potser es va limitar a facilitar-li la informació i Serra i Ràfols va transformar-la en els redactats de jaciments per a la carta. Almagro escriu a Taracena, l'octubre de 1943, una carta que Olmos transcriu i titlla d'«una de las cartas sin duda más sabrosas de todo este archivo»:

He recibido tu carta y lamento tener que confesarte que me han estado «to-reando» Serra y Colominas mis colaboradores de trabajo. Siempre me daban por hecho una cosa por hacer. Ahora al terminar las vacaciones de verano salió todo a relucir. La carta la terminaré aunque sea yo solo antes de fin de año con mapas, correcciones de imprenta, etc. De estas desagradables situaciones no tengo yo la culpa pues el año 39 esto no ocurría así. Serra sin embargo recibe 4.000 pts. para excavar, cantidad que jamás disfrutaré yo que tengo que defenderme solo frente a todos incluso frente a tu carta que me recuerdas que figuramos en la plantilla y no trabajamos. [...].⁴⁰

En aquesta carta queda molt clar que la feina la realitzava Serra i Ràfols i Colominas, i que Almagro només l'hauria d'«acabar», si aquests no ho feien.

Quan, a la fi de 1944, Taracena se sent apurat perquè no ha aconseguit que es publiqui cap altre fascicle de la carta arqueològica d'Espanya, escriu a Serra i Ràfols i li demana que li envii «bocetos de la portada o le diga los nombres que en ella han de figurar pues resulta imprescindible presentar un ejemplar en la sesión del Consejo del día 10 de diciembre. Bien sé que este ejemplar no estará completo [...] pero se retiraría sustituyéndolo por el definitivo, mas para ello la portada nos es indispensable».⁴¹ Efectivament, per cobrir l'expedient, Taracena va presentar un simulacre del llibre editat, ple encara de mancances, que després es va retirar i substituir pel bo. Segueixen encara innumbrables entrebancs que desesperen Taracena, el qual intentava complir amb el seu compromís de tirar endavant el projecte. L'interlocutor continua sent Serra i Ràfols; ell contesta, dóna la cara i les excuses i explica els contratemps que van endarrerint el projecte, fins que el 1946 hom aconsegueix imprimir l'obra definitivament, que surt, però, amb data de 1945. Així doncs, queda clar que l'autor fonamental del volum és Serra i Ràfols, i sembla estrany que Olmos no ho apercebi i atribueixi sistemàticament l'autoria de la carta de Barcelona a Almagro.

40. OLMOS (1993), p. 52.

41. OLMOS (1993), p. 52.

Més enllà d'això, resulta impossible per a Taracena aconseguir que la resta de províncies espanyoles facin la feina. Resulta xocant que el 1946, quan estava a punt de sortir el volum de Barcelona, Taracena escriguí a César Pemán, de Cádiz: «... y aunque la [carta arqueológica] de Gerona va bastante preparada, sería conveniente situar una andaluza antes de dar una segunda catalana, pues con ello lograríamos producir la sensación de hallarse en forma las diferentes regiones de España».⁴² Tan sols Joan Maluquer de Motes va arribar a escriure el tercer volum de la sèrie, des de la seva càtedra de Salamanca, referent a aquesta província, que es va publicar el 1956.

APUNTS POSTERIORES

Voldria remarcar que va ser encara Serra i Ràfols qui va assistir a la reunió de la comissió de la TIR celebrada a París el 1970, on es va parlar de la possible col·laboració entre Espanya i França en l'elaboració del full K/J 31, que de moment, però, no es va realitzar. Després de la caiguda de la dictadura, el 1986 es va tornar a emprendre el projecte TIR, amb la constitució del Comitè Espanyol de la TIR. D'aleshores ençà, s'han anat publicant tots els volums referents a la península Ibèrica.⁴³ Aquest full, corresponent a Catalunya i les illes Balears, va ser editat el 1997 per Josep Guitart, Guillermo Fatás i Adela Cepas.

CONCLUSIONS

Josep de C. Serra i Ràfols apareix, doncs com a pioner en la redacció de la primera i la tercera carta arqueològica a l'Estat. No hi ha cap dubte que durant la dictadura es va intentar esborrar l'obra escrita en català, i que Serra i Ràfols va ser marginat per haver estat declaradament catalanista.⁴⁴ Almagro no li va fer

42. OLMOS (1993), p. 53. S'entén que, tot i que la carta de Girona estava gairebé a punt des d'abans del 1939, Serra i Ràfols no tingués gaire interès a publicar-la, en la situació en què es trobava.

43. PLÁCIDO *et al.* (1993, p. 57-61) exposen l'evolució a Espanya d'aquest projecte internacional i també donen la bibliografia bàsica del projecte TIR.

44. Sabem que, cap al 1933, J. de C. Serra i Ràfols pertanyia al Partit Nacionalista Català (CAROD-ROVIRA, 1999). Eva SERRA I PUIG (en premsa) explica també que el 1933 formava part

la vida fàcil i mentre va treballar al Museu d'Arqueologia el van mantenir en estat de gairebé marginació.⁴⁵ Això el va situar en un segon pla de l'arqueologia catalana i mai no va assolir el reconeixement del qual la seva vàlua professional i la seva intensa dedicació a l'arqueologia catalana el feien mereixedor.

Cal reivindicar també la importància de l'autoria de Serra i Ràfols en la carta arqueològica de Barcelona signada per Almagro, Serra i Ràfols i Colominas. El mateix Almagro (1980) se'n proclama autor principal, amb l'ajut de Josep Colominas i Josep de C. Serra i Ràfols.⁴⁶ De segur que Almagro el feia treballar per a ell, i cal reivindicar que la major part de la carta arqueològica de la província de Barcelona va ser fruit del treball de Serra i Ràfols, sense oblidar l'ajut de Colominas; com a mínim, ell hauria hagut de ser-ne el primer signant.

BIBLIOGRAFIA

- ALMAGRO BASCH, M. (1980). «Prólogo». A: ATRIÁN, P.; ESTRICHE, C.; VICENTE, J.; HERCE, A. I. *Carta Arqueológica de España: Teruel*. Teruel: Instituto de Estudios Turolenses de la Exma. Diputación Provincial de Teruel.
- ALMAGRO, M.; SERRA RÀFOLS, J. de C.; COLOMINAS, J. (1945). *Carta Arqueológica de España: Barcelona*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto Diego Velázquez.

del Consell Executiu del Partit Nacionalista Català. En opinió d'Eva Serra (comunicació personal), la situació del seu pare al Museu d'Arqueologia va ser de marginació total; en síntesi, ell i el mateix Colominas pagaven el fet d'haver estat, sota la direcció de Bosch, els iniciadors del Museu.

45. F. GRACIA (2012, p. 96) reconeix que les relacions entre M. Almagro i J. de C. Serra Ràfols mai no van ser bones, però ho atribueix a les bones relacions entre aquest darrer i Julio Martínez Santa-Olalla. En canvi, Eva Serra (comunicació personal) opina que Martínez Santa-Olalla va ser un col·lega professional que es va portar més bé amb ell que no pas un amic. Serra sempre va reconèixer que, sense demanar-li humiliacions polítiques, va ser l'única persona del món de la prehistòria que li va donar un cop de mà acabada la guerra, i sense la qual mai no hauria pogut tornar a exercir la seva professió d'arqueòleg. Almagro, en canvi, va permetre que Serra i Ràfols quedés sense feina al Museu d'Arqueologia durant dos anys. Segons Eva SERRA (en premsa), Serra i Ràfols i Martínez Santa-Olalla estaven a les antípodes pel que fa a la ideologia política, però les seves relacions van transcórrer en un nivell purament professional, deixant de banda els temes ideològics.

46. ALMAGRO (1980, p. 8) escriu: «A esta tarea nos incorporamos nosotros publicando en 1945 la *Carta Arqueológica de España. Barcelona*. Nos ayudaron en su redacción José Colominas y José de C. Serra Rafols». Entre les principals publicacions de M. Almagro que enumera GRACIA (2012, p. 188) es troba la *Carta Arqueológica de España. Barcelona*.

- BALCELLS, A.; PUJOL, E. (2002). *Història de l'Institut d'Estudis Catalans. Volum I. 1907-1942*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- BLANCHET, A. (1943). «Quelques remarques à propos de la carte archéologique de la Gaule romaine (Forma orbis romani)». *Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, vol. 87, núm. 4, p. 574-589.
- BOSCH GIMPERA, P.; SERRA-RÀFOLS, J. de C. (1929). «Le Musée Archéologique de Barcelone». *IV Congrès International d'Archéologie*. Barcelona, p. 5-34.
- CALAZIS DE FONDOUCE, P. (1878). «Ébauche d'une Carte Archéologique du Département de l'Hérault». *Société Languedocienne de Géographie, Bulletin II*. Montpellier, p. 183-202.
- CAROD-ROVIRA, J.-Ll. (1999). «La llarga caminada de Josep M. Murià». *Avui* (Barcelona, 8 de setembre de 1999), p. 19.
- CEÁN BERMÚDEZ, J. A. (1832). *Sumario de las Antigüedades Romanas que hay en España*. Madrid: Imprenta de D. Miguel de Burgos.
- CONTRERAS, J. DE, MARQUÉS DE LOZOYA (1941). «Prólogo». A: TARACENA, B. *Carta Arqueológica de España: Soria*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- COUISSIN, P.; GÉRIN-RICARD, H. DE (COMTE); BLANCHET, A. (1931). *Carte archéologique de la Gaule Romaine / Fascicule I, Partie orientale et texte complet du département des Alpes-Maritimes. Partie orientale du département des Basses-Alpes*. Académie des inscriptions et Belles-Lettres (France). París: Librairie E. Leroux.
- DUPREÉ, X.; RAFEL, N. (1989). «L'arqueologia i les institucions de govern a Catalunya (1907-1939)». *Revista de Catalunya* (Barcelona), 28, p. 105-123.
- ÉTIENNE, R. (1954). *Bulletin Hispanique* LVI (Bordeus), núm. 1-2, p. 200-201.
- GRACIA, F. (2002). «58 anys i 7 dies». A: GRACIA, F.; FULLOLA, J. M.; VILANOVA, F. *58 anys i 7 dies. Correspondència de Pere Bosch Gimpera a Lluís Pericot (1919-1974)*. Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 15-43.
- (2002-2003). «La depuración del personal del museo Arqueológico de Barcelona y del Servicio de Investigaciones Arqueológicas después de la Guerra Civil (1939-1941)». *Pyrenae* (Barcelona), 33-34, p. 303-343.
- (2003). «Arqueología de la memoria. Batallones disciplinarios de soldados-trabajadores y tropas del ejército en las excavaciones de Ampurias (1940-1943)». A: MOLINERO, C.; SALA, M.; SOBREQUÉS, J. (ed.) *Una inmensa prisión. Los campos de concentración y las prisiones durante la guerra civil y el franquismo*. Barcelona: Crítica, p. 37-59.

- (2012). *Arqueologia i política. La gestió de Martín Almagro Basch al capdavant del Museu Arqueològic Provincial de Barcelona (1939-1962)*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- GUITART, J.; FATÁS, G.; CEPAS, A. (ed.) (1997). *Tabula Imperii Romani. Full K/J 31: Pyrénées Orientales-Balears, Tarraco-Baliares*. Madrid: CSIC / Unión Académica Internacional (Comité Español).
- GÓMEZ MORENO, M. (1926-1927). *Catálogos Monumentales de España: León (1906-8); Zamora (1903-5)*. Madrid: Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes.
- HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. (1855). *Resumen histórico-crítico de la ciudad de Tarragona desde su fundación hasta la época romana*. Tarragona.
- JIMÉNEZ MARTÍNEZ, A.; DEL VAL RECIO, J. M.; FERNÁNDEZ MORENO, J. J. (ed.) (1993). *Inventarios y cartas arqueológicas. Homenaje a Blas Taracena. 50 aniversario de la primera Carta Arqueológica de España. Soria 1941, 1991*. Madrid: CSIC.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1956). *Carta Arqueológica de España: Salamanca*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- MASCARÓ PASARIUS, J. (1966). «Un “incunable” de la Arqueología Española: Carta Arqueológica de Migjorn Gran (Menorca), 1817-1966». *Ampurias* (Barcelona), xxviii, p. 65-106.
- MORALES, A. de (1575). *Las Antigüedades de las ciudades de España*. Alcalá de Henares.
- OLMOS, R.; PLÀCIDO, D.; SÁNCHEZ-PALENCIA, J.; CEPAS, A. (1993). «El origen de las cartas arqueológicas y el Mapa del Mundo Romano: Historiografía de las primeras cartas arqueológicas en España». A: JIMÉNEZ MARTÍNEZ, A.; DEL VAL RECIO, J. M.; FERNÁNDEZ MORENO, J. J. (ed.). *Inventarios y cartas arqueológicas. Homenaje a Blas Taracena. 50 aniversario de la primera Carta Arqueológica de España. Soria 1941, 1991*. Madrid: CSIC, p. 45-56.
- PELLICER, J.M. (1887). *Estudios histórico-arqueológicos sobre Iluro, antigua ciudad de la España Tarraconense*. Mataró.
- PLÀCIDO, D.; SÁNCHEZ-PALENCIA, J.; CEPAS, A. (1993). «El origen de las cartas arqueológicas y el Mapa del Mundo Romano: El mapa del mundo romano». A: JIMÉNEZ MARTÍNEZ, A.; DEL VAL RECIO, J. M.; FERNÁNDEZ MORENO, J. J. (ed.). *Inventarios y cartas arqueológicas. Homenaje a Blas Taracena. 50 aniversario de la primera Carta Arqueológica de España. Soria 1941, 1991*. Madrid: CSIC, p. 57-61.

- RAMIS Y RAMIS, J. (1818). *Antigüedades célticas de la isla de Menorca desde los tiempos más remotos hasta el siglo IV de la Era Cristiana*. Mahó: Imp. De Pedro Antonio Serra. (Ed. facsímil.)
- RICHMOND, I.A. (1954). «Review». *The Antiquaries Journal*, 34, Issue 1-2, p. 98.
- RIPOLL, E. (1977). *Pere Bosch Gimpera. Fundador del Museu d'Arqueologia de Barcelona*. Barcelona: Institut de Prehistòria i Arqueologia. Diputació de Barcelona.
- SERRA I PUIG, E. (en premsa). «Serra Ràfols, Josep de C.». Biografia llegida al plenari de l'Institut d'Estudis Catalans el 8 d'abril de 2013.
- SERRA I PUIG, E.; SERRA I PUIG, B. (en premsa). «Repressió, represàlies i repressa en l'arqueologia catalana (1939-1940s): Notes sobre Josep de Calasanç Serra i Ràfols». *Butlletí de la Societat Catalana d'estudis Històrics* (Barcelona), XXIV.
- SERRA-RÀFOLS, J. de C. (1928). *Forma Conventus Tarraconensis I: Baetulo-Blanda*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- J. de C. (1952). «La villa romana de la Dehesa de la Cocosa (Badajoz)». *Revista de Estudios Extremeños* (Badajoz), suplement 2.
- J. de C. (1954). «El problema de los llamados Museos locales». *Boletín de la Biblioteca-Museo Balaguer*, II, p. 63-72.
- J. de C. (1961). «Apport pour l'établissement d'une carte provisionnelle des trouvailles archéologiques sous-marines du littoral de la Catalogne». A: *Atti del II Congresso Internazionale di Archeologia Sottomarina* (Albegna), p. 251-255.
- SOLER, G. (1890). *Badalona. Monografia històric-arqueològica*. Badalona.
- TARACENA, B. (1941). *Carta Arqueológica de España: Soria*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- TARRADELL, M. (1979). «Serra i Ràfols, Josep de Calasanç». A: *Gran Enciclopèdia Catalana*, 13. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 517.